

О. В. Мелешко, аспірантка ДВНЗУ Української академії банківської справи НБУ

ІСТОРИОГРАФІЯ ВИНИКНЕННЯ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯК ВИДУ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ.

У статті розглянуто історичні аспекти формування і розвитку сучасної системи соціального захисту населення. Особливу увагу приділено аспекту пенсійного забезпечення, як основного і одного з перших видів соціального забезпечення, що першим виникло майже в усіх країнах.

В статье рассмотрены исторические аспекты формирования и развития современной системы социальной защиты населения. Особенное внимание уделено аспекту пенсионного обеспечения, как основного и одного из первых видов социальной защиты, которое первым возникло почти во всех странах.

Ключові слова: соціальний захист населення, система пенсійного забезпечення, соціальне страхування, пенсія.

Постановка проблеми. Однією з ключових проблем, що стоять перед нашою країною, є формування та зміна соціального стану її громадян. Постійно зростаючий вплив соціальної сфери на суспільне життя зумовлює необхідність побудови соціально орієнтованої економіки з елементами постіндустріального розвитку. В умовах обмеженості фінансових ресурсів особливу актуальність набуває питання оптимізації співвідношення видатків на соціальні програми та на розвиток виробництва. Бажаним є побудова такої системи соціального захисту населення, яка б одночасно забезпечувала виконання двох функцій: задовольняла соціальні потреби суспільства та давала можливість формувати інвестиційний ресурс для розвитку економіки. Перспективним в цьому плані є система пенсійного захисту населення. Досліджуючи історичний процес формування сучасної системи соціального страхування можна виявити основні тенденції та закономірності її розвитку. Використовуючи набутий досвід, можна створити власну модель з ознаками економічної та соціальної ефективності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми соціального захисту населення знаходять своє відображення у дослідженнях вітчизняних науковців. Зокрема, ці дослідження стосуються сфери пенсійного страхування. Ця сфера розглядається як система відносин перерозподілу національного доходу (В. Ф. Столяров, В. І. Васечко, В. І. Борейко) та як одна з форм прояву соціальної відповідальності держави перед громадянами згідно зі ст. 3 Конституції України (М. В. Мних, Б. О. Надточій, Е. М. Лібанова, О.М. Залєтов, М.Ю. Борисенко, Н. П. Коробенко). В цій системі рівноправними

учасниками є держава, роботодавець та наймані працівники. Історичний процес формування такої моделі соціального партнерства можна знайти в публікаціях російських економістів Е. Гайдара, Д. Тилевича. Однак, на нашу думку, аналіз передумов виникнення національної системи пенсійного забезпечення залишається поза увагою у дослідженнях вітчизняних науковців. Лише спираючись на історичний досвід можна створити ефективну систему соціального страхування як з точки зору економічної раціональності, так із погляду якості надання соціальних послуг. **Метою** статті є проведення дослідження передумов виникнення і етапів формування сучасної системи пенсійного забезпечення як виду соціального захисту населення.

Виклад основного матеріалу. Процес формування сучасної системи соціального забезпечення захопив тривалий історичний період. Перші ознаки соціального захисту населення можна знайти за часів Ю. Цезаря, коли було запроваджено систему військових пенсій у Римі. Саме пенсійне страхування, як основне і одне із перших видів соціального забезпечення, виникло майже в усіх країнах. Розглядаючи його початкові форми, можна відмітити, що до середньовіччя існувало два способи пенсійного забезпечення непрацездатної частини населення: утримання непрацездатного за рахунок коштів родини та обов'язок церкви допомагати бідним. Така форма захисту була істотно підірвана масовою міграцією населення в міста наприкінці ХІХ-го століття, що призвело до розпаду патріархальних зв'язків [4, 5]. Потім, на зміну родинної опіки, стали розвиватися три види захисту міського робітничого населення від зубожіння при досягненні пенсійного віку: 1) власні накопичення, 2) приватне пенсійне страхування, 3) забезпечення зі сторони підприємців, так звана «відповідальність роботодавця». Найбільш широке розповсюдження набуло приватне страхування у формі кас взаємодопомоги, які спочатку працювали нелегально [9].

В перші сторіччя нашої ери почали з'являтися приватні страхові компанії, які функціонували на принципах прибутковості, тому їх високі страхові внески були доступними тільки для заможної верстви населення. У середньовіччі подібні організації створювалися у вигляді купецьких гільдій, принципи діяльності яких закріплювалися у статутах. Із внесків учасників гільдії формувалася загальна каса, яка використовувалася для надання допомоги її учасникам у випадку хвороби, смерті. Спочатку форма організації взаємодопомоги мала примітивний характер: відшкодування збитків або проведення виплат відбувалося із загальної каси гільдії разом із витратами. Потім, поетапно, почали обговорюватися суми регулярних внесків і розміри страхових виплат; при настанні страхових випадків враховувався страховий ризик, встановлювався перелік страхових подій. Гільдії почали виникати з Х століття в Англії, і процес їх поширення

тривав біля трьохсот років: в Німеччині протягом XI - XII ст., у Данії з XII ст. Потім ці гільдії стали трансформуватися у цехи, які були більш розвиненою формою організації, тому що носили ознаки економічних, релігійних і соціальних союзів. На базі цих союзів з'явилися інші форми соціальної допомоги: допомога при настанні нещасних випадків та матеріальна підтримка сім'ї померлого, виховування сиріт. До цього часу держава практично не приймала участь у підтримці непрацездатної частини населення. Винятком є допомога сім'ям загиблих при виконанні військових обов'язків [1, 2]. Перший досвід забезпечення непрацездатних за віком мав недержавний характер. В 1779 році було започатковано перший приватний пенсійний фонд банку «Монте дей Паски де Сиена» в Італії, який проводив виплати пенсій своїм колишнім робітникам. Наслідуючи цей приклад протягом дев'ятнадцятого століття практично всі банки, кредитні та ощадні каси створили свої пенсійні фонди [9].

Згодом державні діячі також почали цікавитися діяльністю страхових організацій (якими можна вважати гільдії, а згодом цехи) як економічно вигідною галуззю, яка давала можливість залучати кошти на довгостроковий період та реалізовувати власні політичні цілі. Використовуючи досвід діяльності цехів уряди деяких країн почали запроваджувати різні соціальні програми.

Перша система обов'язкового пенсійного забезпечення була введена Отто Бісмарком в Німеччині з 1883 року для непрацездатних у випадку хвороби, з 1884 р – для непрацездатних у випадку каліцтва, з 1889 року була створена перша система пенсій за віком для зайнятих у приватному секторі. Соціальне страхування базувалося на внесках робітників і роботодавців та носило обов'язковий характер. На першому етапі існування обов'язкового пенсійного страхування, право на отримання державної пенсії було надано застрахованим особам у випадку тривалої втрати працездатності або при досягненні пенсійного віку 70 років (при середній тривалості життя 42 роки). При цьому був відсутній розподіл застрахованих осіб за статевою ознакою та за видами діяльності. Однак, не дивлячись на задекларовану обов'язковість для всіх робітників з певним рівнем доходу (достатньо низьким – 2000 рейхсмарок в рік), пенсію отримували дуже незначна частина застрахованих. У 1990 році лише 14% осіб від населення віком понад 60 років вважались пенсіонерами. З них дві третини складали виплати по інвалідності і лише одна третина – за віком, тому що через низьку тривалість життя досягнення потрібної вікової межі було рідким випадком. Більшість західноєвропейських країн, а потім США сформували системи пенсійного страхування, наслідуючи саме німецьку модель [10].

В 1891 році Данія, а згодом Нова Зеландія (1898 р.), ввели пенсійну систему, зорієнтовану на допомогу бідним. На відміну від Німеччини, де розмір майбутніх

пенсійних виплат чітко залежав від страхових внесків, Датська пенсійна система була направлена на виплату рівних пенсій за принципом достатності, що фінансувалися за рахунок загальних доходів. Ця модель була впроваджена у країнах Північної Європи та в англосаксонських країнах (окрім США). [4] Зокрема її принципи були використані лордом Бевериджем, який в 1940 р. займав пост міністра праці у Великобританії та запропонував комплекс дій по боротьбі з бідністю. Таким чином сформувалося дві моделі пенсійного забезпечення: Бевериджська модель та Бісмаркська модель.

Бевериджська модель заснована на дії податкового і / або бюджетного механізмів та виконує основну її функцію: запобігання бідності при досягненні похилого віку, у випадку інвалідності, втраті годувальника та ін. Пенсії надаються в межах певного прожиткового мінімуму і їх розмір не пов'язаний з попереднім рівнем заробітної плати.

Бісмаркська модель заснована переважно на дії страхового механізму, основною метою якого є повна або часткова компенсація втрати трудового заробітку. Розмір пенсії залежить від трудового стажу та заробітної плати застрахованих осіб [3].

Поступово істотні розбіжності між пенсійними системами було злагоджено шляхом введення відмінних елементів однієї системи до іншої. Так, в країнах з ознакою німецької моделі було впроваджено розміри мінімально гарантованої пенсії на рівні прожиткового мінімуму, а в країнах з англійською моделлю було відмінено «контроль потреб», що надало змогу диференціювати розмір пенсій в залежності від доходів у громадян в період їх працездатності [4].

Пенсійна система країн-лідерів економічного росту сформувалася на тому етапі, коли населення пенсійного віку складало лише незначну частку від загальної чисельності працюючих. При поступовому розвитку системи пенсійного забезпечення це дозволило: по-перше, забезпечити пенсіонерам рівень доходу, відповідний тому, який вони мали у період трудової діяльності; по-друге, знизити вік виходу на пенсію (в найбільш розвинених країнах з 66 до 62 років).

Протягом ста років розподільча система зарекомендувала себе як достатньо ефективна. Основою її надійності слугувало переважання чисельності населення, що сплачує внески до соціальних фондів, над чисельністю осіб, які отримують ти чи інші види матеріального забезпечення. До того ж кошти, які залишаються невикористаними у випадку передчасної смерті застрахованої особи, Perezорподіляються між усіма учасниками. Криза пенсійних систем, що виникла у сучасних умовах - це проблема зміни демографічної ситуації: на фоні збільшення тривалості життя зростає частка пенсіонерів, що припадає на одного працюючого. В межах розподільчої моделі пенсійної системи вирішити проблему забезпечення людей похилого віку достатнім рівнем життя можна

лише такими методами: шляхом збільшення пенсійного віку; шляхом збільшення розмірів внесків для застрахованих осіб; шляхом індексації пенсій. Жоден з методів не є прийнятним з економічної точки зору та ефективним – з соціальної. Це обумовило необхідність часткового покладання функцій пенсійного забезпечення на самого працюючого та його роботодавця шляхом запровадження складної системи соціального захисту. В основі сучасних соціальних систем майже в усіх розвинених країнах полягає трирівнева система:

1. Державне соціальне і пенсійне забезпечення.
2. Корпоративні соціальні і пенсійні програми.
3. Приватне страхування життя та пенсій.

В Російській Імперії система пенсійного забезпечення була започаткована у формі пенсійних кас, які створювалися для забезпечення пенсіями службовців казенних підприємств, чиновників муніципалітетів, службовців банків та приватних компаній. Перші пенсійні каси виникли на залізничному транспорті, оскільки саме у цій галузі було сконцентровано значна частина фінансових і трудових ресурсів. Деякі приватні залізниці мали змогу створювати пенсійні каси на принципах самофінансування та страхування [9].

В Росії і, відповідно, в Україні пенсійне законодавство почало формуватися після Жовтневої революції 1917 року. Але законодавче право на забезпечення пенсіями за віком громадян колишнього СРСР уперше було закріплено Конституцією лише з 1936 року, і тільки з прийняттям Закону «Про державні пенсії» у 1956 році всім громадянам було гарантовано це право [2].

В СРСР система соціального забезпечення також була трирівневою. Але її структура відрізнялася від тої, що існує в країнах з ринковою економікою. Перший її рівень формувався з державного соціального і пенсійного забезпечення; другий рівень складали суспільні фонди споживання підприємств, за рахунок яких будували житло для працівників, утримували пансіонати, дитячі садки і т. д.; третій рівень - це індивідуальне страхування життя. Треба відмітити, що третій рівень соціальної системи мав значний розвиток, про що свідчать дані статистики на кінець 1991 року: кількість страхових полісів на той момент дорівнювала 45 млн. Існувала різноманітність страхових програм: на випадок смерті, до шлюбу, навчання, купівля товарів в кредит. Таким чином, існуюча система соціального захисту в СРСР забезпечувала на той момент достойний рівень життя своїм громадянам. Але, нажалі після розпаду СРСР ця система не могла бути пристосована до змінених умов, тому наслідки її розпаду ускладнили процес формування ефективної системи в Україні. Саме на базі соціальних структур СРСР на початку

дев'яностих років ХХ ст. в Україні почала формуватися сучасна система соціального захисту населення [7].

Основами законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування передбачено запровадження п'яти його видів: 1) пенсійне страхування; 2) медичне страхування; 3) страхування у зв'язку з тимчасовою стратою працездатності та витратами, зумовленими народженням і похованням; 4) страхування на випадок безробіття; 5) страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності. Такі вимоги до національного законодавства висунула ратифікація Україною Конвенції Міжнародної організації праці № 102 від 28 червня 1952 року, яка визначає дев'ять видів соціального забезпечення, а саме: пенсії по старості, у випадку втрати годувальника, по інвалідності, у зв'язку із нещасним випадком на виробництві і професійним захворюванням, допомога в разі хвороби, вагітності та пологів, безробіття, сімейна та медична допомога. Як бачимо, пенсійне законодавство, що здійснюється у межах системи соціального забезпечення, відіграє важливу роль у стабільному розвитку суспільства. Пенсійне забезпечення у системі соціального страхування є найважливішим видом соціального захисту населення, оскільки стосується практично кожного громадянина країни [5].

Н. П. Коробенко, досліджуючи особливості реформування пенсійних правовідносин в Україні за часів її незалежності, виділяє два етапи:

- доконституційний (1991-1996 рр.), який характеризується успадкуванням радянської солідарної системи пенсійного забезпечення, а також пошуками шляхів її вдосконалення та додаткових організаційно-правових форм функціонування пенсійного забезпечення;
- постконституційний (1996-2006 рр.), який характеризується конституційним закріпленням принципів функціонування пенсійного забезпечення за ринкових умов, законодавче визначення та формування трирівневої системи пенсійного забезпечення.

На думку Н.П. Коробенко сучасний етап створення національної моделі пенсійного забезпечення триває [6].

Пенсійна реформа в Україні розпочалась з 1 січня 2004 року з прийняттям і вступом у силу законів "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" і "Про недержавне пенсійне забезпечення". Зміст пенсійного реформування в Україні полягає в переході до трирівневої пенсійної системи: солідарної, обов'язкової накопичуваної та недержавного пенсійного забезпечення. Трирівнева пенсійна система дозволить розподілити між трьома її складовими ризики, пов'язані із змінами в демографічній ситуації (до чого більш чутлива солідарна система) та з коливаннями в економіці і на

ринку капіталів (що більше відчувається у накопичувальній системі). Такий розподіл ризиків дозволить зробити пенсійну систему більш фінансово збалансованою та стійкою, що застрахує працівників від зниження загального рівня доходів після виходу на пенсію і є принципово важливим та вигідним для них.

Висновки. Дослідивши історичний процес формування сучасної системи соціального страхування ми виявили основні тенденції та закономірності її розвитку. На нашу думку, передумовами виникнення кожного з етапів сучасної системи пенсійного забезпечення як виду соціального захисту населення є такі історичні процеси:

- 1) руйнування традиційних патріархальних зв'язків, що призвело до виникнення та розвитку приватного пенсійного страхування;
- 2) приватне страхування було недоступним для більшості працюючого населення, що призвело до підйому боротьби західноєвропейського пролетаріату за державний захист непрацездатних людей;
- 3) поширення законодавства про соціальні виплати непрацездатному населенню, які гарантуються державою, в країнах Європи та Америки призвело до виникнення двох моделей пенсійного забезпечення: Бевериджська модель та Бісмаркська модель;
- 4) в країнах-лідерах економічного росту склалася сприятлива демографічна ситуація: переважання чисельності населення, що сплачує внески до соціальних фондів, над чисельністю осіб, що їх отримують. Це стало основою розвитку системи соціального захисту, яка дозволила покращити рівень достатку непрацездатного населення;
- 5) погіршення демографічної ситуації призвело до виникнення кризи розподільчих пенсійних систем, що обумовило часткове перенесення функцій пенсійного забезпечення на самого робітника та його роботодавця.

Етапи формування сучасної системи соціального та пенсійного захисту населення:

- 1) 1681-1880 рр. Розвиток приватного страхування: створення приватних пенсійних фондів, кас взаємодопомоги, приватних страхових компаній;
- 2) 1883-1889 р.р. Виникнення першої система обов'язкового пенсійного забезпечення в Німеччині;
- 3) 80-90 рр. XIX ст. Поширення законів про державне соціальне страхування в Англії, Франції, Австрії, Італії;
- 4) початок XX ст. Поширення розподільчої системи пенсійного захисту населення країнами західної Європи та Америки.
- 5) кінець XX ст. Виникнення кризи розподільчих пенсійних систем та перехід до трирівневої системи соціального та пенсійного захисту населення;

В Україні склалася ситуація, характерна для останнього етапу розвитку системи соціального захисту. Негативний вплив демографічної ситуації підсилюється проблемами економічного і соціального характеру. Через незбалансованість механізму розрахунку пенсійних виплат виникає дефіцит у Пенсійному фонді України, який потрібно компенсувати з Державного бюджету. Така пенсійна система також не задовольняє потреби в довгострокових ресурсах, як фінансових інститутів, так і економіки України в цілому. Необхідність проведення реформування в сфері пенсійного забезпечення є нагальною проблемою для розвитку нашої економіки і суспільства в цілому.

SUMMARY

Main directions of the development of the system of social security are considered. Current social policy does not cover all aspects of requirements are in long-term resources, both financial institutes and economy of Ukraine on the whole. The goal of research is to analyze the reformation in the sphere of the pension insurance, as well as to develop the approaches towards implementation of respective policies.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ІНФОРМАЦІЇ

1. Бевзенко О.В. Становлення та розвиток пенсійного страхування / О. Бевзенко // Економіка АПК. - 2005. - № 12. - С. 111-117.
2. Борейко В.І Соціальне забезпечення в контексті стимулювання самовіддачі працюючих [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rstu.rv.ua/methods/asp/vd/v41ek02.doc/> - 20.07.2008 р. – Загол. з екрану.
3. Борисенко Н.Ю. Построение национальной системы пенсионного обеспечения: теория и практика / Н. Борисенко // Финансы и кредит. – 2007. - № 17. - С. 54-65.
4. Гайдар Е. Богатые и бедные. История пенсий [Электронный ресурс] / Вестник Европы. – 2003. - № 10. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/vestnik/2003/10/gaid2.html> - 22.07.2008 г. - Загл. с экрана.
5. Залетов О.М. Пенсійний захист населення: глобальна проблема ХХІ століття / О. Залетов // Страхова справа. - 2006. - № 3. - С. 12-17.
6. Коробенко Н.П. Особливості реформування пенсійних правовідносин в умовах незалежності української держави / Н. Коробенко // Часопис Київського університету права. - 2007. – № 1. - С.125-128.
7. Личное страхование в России. Опыт. Проблемы. Перспективы [Электронный ресурс]. – М. : Дайджест, 2001. – 220с. – Режим доступа : <http://www.znay.ru/library/books/0386.shtml/> - 06.08.2008 г. – Загл. с экрана.
8. Лібанова Е. Чи потрібна Україні пенсійна реформа? Спроба неполітизованого аналізу [Електронний ресурс] / Дзеркало тижня. - 2001. - № 34 (358). - Режим доступу : <http://www.dt.ua/2000/2040/32089/> - 06.08.2008 р. – Загол. з екрану.
9. Развитие и совершенствование российской модели пенсионного обеспечения как важнейший элемент современной социальной политики [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://mirrabot.com/work_948.html/ - 06.08.2008. - Загл. с экрана.
10. Факторы и тенденции, обуславливающие потребность в реформировании пенсионных систем [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://pension.ru/pr_rf_4.htm/ - 06.08.2008 г. – Загл. с экрана.

Мелешко, О.В. Історіографія виникнення сучасної системи пенсійного забезпечення як виду соціального захисту населення [Текст] / О.В. Мелешко // Вісник СНАУ. Серія Економіка та менеджмент. - 2008. – Вип. 12/1(33). - С. 115-120